

Identiteit en multiculturaliteit: een interessante paradox

Het begrip 'identiteit' is het laatste decennium aan een sterke opmars bezig op het terrein van het wonen. In de woningbouw tekent zich echter een interessante paradox af. Aan de ene kant oriënteert de markt zich meer en meer op de achterliggende waarden van de consument en wordt profilering van de identiteiten in het stedelijk landschap gestimuleerd. Aan de andere kant is er steeds minder acceptatie van multiculturaliteit in de stedelijke samenleving en stuiten initiatieven van etnische groepen om herkenbare bouwwerken neer te zetten op veel verzet.

ANDRÉ OUWEHAND & HILJE VAN DER HORST

Het begrip identiteit krijgt op het gebied van het wonen de laatste tien jaar meer en meer betekenis. Identiteit duidt hier op het eigene van de buurt of wijk en maakt onderdeel uit van een vocabulaire waarin we ook begrippen tegenkomen als 'leefstijlen', 'woonmilieus', 'branding', 'woonbeleving' en 'wijkprofiel'. De belangstelling voor het specifieke in plaats van het gemiddelde heeft zowel te maken met algemene maatschappelijke ontwikkelingen als met veranderingen op de woningmarkt en met de grootstedelijke problematiek van de laatste jaren. De belangstelling voor het specifieke geldt zowel voor steden en wijken als voor woning en woonomgeving. Marketing speelt een steeds grotere rol en 'branding' is niet meer het exclusieve gereedschap van kledingmerken, sportschoenenfabrikanten of hamburgerketens. Als gevolg van toegenomen welvaart en individualisering heeft de woningvraag zich geëmancipeerd. De consument moet, om met Hagen te spreken, in het hart worden geraakt: "Emotie gaat boven rationaliteit. Steeds minder gaat het om zaken als de juiste prijs-kwaliteitverhouding en het aantal kamers, maar om begrippen als imago, status, vrijheid en geborgenheid." Deze beleving en emotie in het wonen is echter voor verschillende bewoners zeer gevarieerd. Bovendien bepaalt de aanwezigheid van verschillende groepen bewoners mede de identiteit van een wijk. De identiteit, het eigene van de wijk, bestaat zowel uit fysieke kenmerken, ligging en historie als uit de sociale kenmerken van en de beleving door de bewoners. In de sociaal-fysieke wijkaanpak, die steeds gangbaarder wordt, is dan ook een belangrijke plaats toegedacht aan identiteit. Identiteit en multiculturaliteit zijn sterk met elkaar

verweven, zoals blijkt uit het multiculturalistische motto 'integratie met behoud van eigen identiteit'. Dat kwam onder andere tot uiting in het beleid van het multicultureel bouwen.

Multicultureel bouwen

In 2002, toen het maatschappelijke debat zich nog niet zo sterk tegen het multiculturalisme had gekant als nu, bracht de VROM-Raad op verzoek van de Tweede Kamer een advies uit over het multiculturele bouwen in Nederland: 'Smaken Verschillen'. De praktijk van het multicultureel bouwen en wonen, zo bleek uit een inventariserend onderzoek van het Onderzoeksinstituut OTB, was zeer divers. Grofweg konden projecten in drie categorieën worden ingedeeld. In de eerste plaats waren er projecten met een functioneel uitgangspunt. Deze projecten zorgden voor een aanpassing van de gebouwde omgeving die beter past bij de mogelijkheden en wensen van allochtone bewoners. Hieronder vielen bijvoorbeeld woningen met plattegronden die waren aangepast aan de wensen van bewoners met een andere culturele achtergrond. Als tweede groep onderscheidden wij projecten die zich op een specifieke doelgroep richtten. Behalve talrijke projecten voor allochtone ouderen (met name woongroepen) troffen we ook een verzorgingshuis en projecten voor alleenstaande Antilliaanse moeders aan. Ten slotte waren er projecten gericht op de expressiviteit van de diverse bevolkingsgroepen. In deze laatste categorie vielen verschillende projecten waarbij het uiterlijk en de identiteit van de gebouwde omgeving werden aangepast aan de culturele diversiteit van bewoners. In verschillende projecten, zoals 'Mi akoma di color' in Amsterdam Zuidoost

Overdekt etnisch winkelcentrum in de Schilderswijk, Den Haag.
(Foto André Ouwehand)

en 'Biz Botuluyuz' te Rotterdam, werd middels particulier opdrachtgeverschap getracht de smaak van bewoners met verschillende culturele achtergronden beter in de woningbouw tot uitdrukking te laten komen. In Rotterdam is op het Noordplein een Marokkaanse fontein geplaatst en werkte men aan 'Le Medi':

een wijk met 'mediterrane' architectuur. Wethouder Herman Meijer zei het "boeiend en spannend" te vinden om iets van de verschillende culturen te laten zien dat tegelijkertijd in dialoog staat met de Nederlandse omgeving. Volgens Hassani Idrissi, de bedenker van de fontein en de mediterrane wijk,

Marokkaanse fontein op het Noordplein in Rotterdam. (Foto Hilje van der Horst)

zorgt multicultureel bouwen niet alleen voor een architectonische verrijking van de stad, maar draagt het ook bij aan de integratie en emancipatie van de verschillende bevolkingsgroepen in Rotterdam. Het terugzien van elementen uit de eigen cultuur in de architectuur geeft naar zijn mening de Rotterdamse allochtoon een gevoel van trots en eigenwaarde.

Inspelen op de functionele behoeften van verschillende groepen bewoners paste geheel binnen het toenmalige woonbeleid waarin de wensen van de bewoner centraal stonden. De eventuele culturele achtergrond van bepaalde behoeften of wensen is daarbij overigens van minder belang dan de wens zelf. Of iemand nu een gesloten keuken wil, omdat men dat vanuit een bepaalde culturele achtergrond gewend is of netjes vindt, of omdat iemand zijn afwas graag laat staan en daar niet vanuit de woonkamer mee geconfronteerd wil worden, is voor bouwers niet echt relevant. Als er zicht is op de woonwensen, dan kan daar op worden ingespeeld en hoeft niemand het woord 'multicultureel bouwen' nog in de mond te nemen. Zo makkelijk bleek het echter niet te zijn. De woningmarkt kent immers geen goede afstemming van vraag en aanbod. Er is schaarste, er is een grote bestaande woningvoorraad en mensen hebben om verschillende redenen niet altijd echt een vrije keuze. Maar belangrijker nog: het zicht op de woonwensen is altijd gebrekkig. En met name over de wensen van allochtonen bleek weinig bekend. Dit heeft natuurlijk te maken met gebrek aan voldoende fijnmazig onderzoek, maar hangt ook samen met de aard van de woonwens; de geverbaliseerde wens heeft vaak weinig relatie met het observeerbaar gedrag. Ook de Portugese architect Alvaro Siza werd met deze gebrekkige relatie geconfronteerd. Tijdens gesprekken in de Schilderswijk vertelden de vaak islamitische bewoners hem dat het in hun cultuur gebruikelijk is voor vrouwen en mannen om zich tijdens bezoek gescheiden door het huis te bewegen. De architect vertaalde deze culturele gewoonte door het plaatsen van een schuifdeur, die hal en woonkamer van elkaar kon scheiden. In de evaluatie van dit project in 1991 bleek echter dat de woningen zelden werden gebruikt zoals Siza had voorzien. De meeste schuifdeuren waren zelfs verwijderd, omdat bewoners er

niet mee konden leven. Hoewel er zeker een traditie van gescheiden circuits bestaat in verschillende herkomstlanden van migranten, blijkt uit recent onderzoek naar de wooncultuur van onder andere Turken en Marokkanen dat dit soort tradities in Nederland al sterk zijn veranderd en door slechts een kleine groep in stand wordt gehouden of wordt herontdekt in het kader van een 'islam-revival'. Op allerlei andere plaatsen is wel meer sprake van het gescheiden optrekken van mannen en vrouwen. Maar er zijn ook kritische geluiden, vooral bij de expressieve projecten van multicultureel bouwen. In de eerste plaats vereist expressie een podium en is daarmee snel onderdeel van de openbare ruimte. Deze openbare ruimte wordt gedeeld, zo niet bevochten, door verschillende groepen bewoners. Een identiteitsloze openbare ruimte bestaat niet. De architectuur is onderdeel van een (nationale) bouwtraditie en bewoners vullen de ruimte met hun activiteiten. De identiteit van buurten is bovendien veranderd als gevolg van de zichtbaarheid van allochtone bewoners. Dit is wennen voor veel autochtone bewoners. Zij zijn de controle op de identiteit van de wijk kwijtgeraakt en willen dit niet nogmaals bevestigd zien in de gebouwde omgeving. De Marokkaanse fontein op het Noordplein in Rotterdam riep dan ook zeker in het begin veel verzet op, al zijn daar inmiddels ook positievere verhalen over te vertellen.

Het tweede probleem is van heel andere aard en gaat over de macht en mogelijkheid om jezelf te representeren. Onder autochtonen bestaat niet alleen een groep die zich afzet tegen de multiculturalisering van de samenleving, maar ook een groep die juist wordt aangetrokken door culturele diversiteit, in etnische restaurants eet, naar multiculturele festivals gaat en ook tijdens vakanties op zoek is naar het exotische. Identiteiten van culturele groepen worden in reactie hierop gevormd op basis van de vaak middenklasse 'multiculti'-consument. De nadruk ligt daarbij op folklore; onaantrekkelijker kanten van culturele diversiteit worden niet gerepresenteerd. Multicultureel bouwen met een expressieve doelstelling is niet zelden gericht op deze middenklasse consument en wordt even vaak ten onrechte gezien als expressie van etnische groepen. Wel moet worden vastgesteld dat etnische

organisaties vaak meewerken aan hun eigen oriëntalistische verbeelding. Dit proces is door Baumann 'strategische reïficatie' genoemd: een proces waarbij mensen hun etnische identiteit in overeenstemming brengen met wat voor buitenstaanders aantrekkelijk en herkenbaar is, met een nadruk op lekker eten, mooie voorwerpen en swingende muziek.

De veelkleurige stad spreekt

Het Rijk stimuleert projecten op het terrein van het multiculturele bouwen in eerste instantie middels het Innovatie Programma Stedelijke Vernieuwing (IPSV). Tijdens de beantwoording van vragen uit de Tweede Kamer in februari 2002 juicht Remkes, de toenmalige staatssecretaris van VROM, de aandacht van corporaties voor multicultureel bouwen toe. Hij verwacht dat er tijdens volgende rondes van het IPSV nog meer projecten in de prijzen zullen vallen en meldt bovendien dat multicultureel bouwen ook bij particulier opdrachtgeverschap meer aandacht zal krijgen. In april 2002 reageert Remkes in een brief op het bovengenoemde advies van de VROM-Raad over het multiculturele bouwen: "Ik deel ook de opvatting van de Raad dat er behoefte is aan een ontspannen kijk op multicultureel bouwen, die uitgaat van de eigen merites en het niet randvoorwaardelijk koppelt aan opvattingen, wensen of eisen ten aanzien van sociale integratie."

Tijdens de verkiezingen in 2002 wordt de PvdA in Rotterdam weggevaagd en wordt Fortuyns partij Leefbaar Rotterdam de grootste partij in de raad. Fortuyn haalt niet alleen in Rotterdam stemmen binnen, maar wint postuum ook de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Belangrijker nog: hij zet de toon voor het politieke debat over de positie van etnische minderheden en hun integratie. Maar het is niet alleen Fortuyn die het thema aan de orde stelt. Ali Lazrak, toen nog SP, stelt kamervragen over multicultureel bouwen en schrijft een column onder de weinig verheffende titel 'Poepen naar het Westen'. Lazrak is tegen het realiseren van een plattegrond met een centrale hal, waarin het verkeer tussen mannen en vrouwen gescheiden kan worden. Volgens hem werkt de woningcorporatie HaagWonen daarmee "indirect mee aan het in stand houden van de scheiding tussen mannen en vrouwen, de achterstelling van de vrouw

De El Islam Moskee, Schilderswijk, Den Haag. (Foto Tineke Lupi)

en het versterken van het isolement, waarin veel moslimvrouwen in Nederland toch al verkeren (...). Ze met veel trots aanpassen aan onzinnige wensen van bekrompen fundamentalisten, is verwerpelijk."

In december 2002 wordt de commissie Blok geïnstalleerd, die uitvoerig onderzoek doet naar de effecten van het integratiebeleid. In haar uitgebreide en genuanceerde rapportage van januari 2004 besteedt de commissie uitvoerig aandacht aan de relatie tussen wonen, concentratie en integratie. In de periode 2000-2003 lag volgens de commissie de nadruk op keuzevrijheid en werd het multicultureel bouwen positief bejegend. Met het aantreden van het eerste Kabinet-Balkenende vond echter een opmerkelijke ommezwaai plaats waarbij het spreidingsbeleid op de agenda geplaatst werd en 'bevordering van de integratie' werd gehanteerd als criterium voor woonruimteverdeling. De partijen in de Tweede Kamer reageerden voor een zeer groot deel kritisch op het rapport.

Debat

Ondanks de omslag in het debat over multicultureel bouwen wordt in Rot-

terdam nog altijd hard gewerkt aan de plannen voor 'Le Medi'. In deze nieuwe woonwijk, waarvan de eerste fase zo'n tachtig woningen bevat, worden Marokkaanse bouwstijlen als inspiratiebron gebruikt. Door te appelleren aan de vakantie-ervaring van de middenklasse woonconsument wil men hier huishoudens met middelhoge en hoge inkomens aantrekken, die gecharmeerd zijn van het exotische thema van de wijk. Uit de commotie rondom de plannen voor de Marokkaanse Essalaam moskee in Rotterdam blijkt echter dat het veel ingewikkelder wordt als Marokkanen zelf hun stempel op de stad willen drukken, niet om de 'multiculti'-consument te verleiden, maar om uitdrukking te geven aan hun eigen smaak in architectuur en geloofszaken.

Deze kwestie was onderwerp van debat op 8 december 2004 in Zaal de Unie in Rotterdam, de stad waar het multicultureel bouwen een grote voet aan de grond kreeg, maar waar ook de sterkste tegenreactie zichtbaar is. Het panel, waarin verschillende krachten rond het debat over multicultureel bouwen waren vertegenwoordigd, weerspiegelde het veranderde klimaat rondom dit thema. Zo waren twee voormalige en bij mul-

ticulturele bouwprojecten betrokken wethouders aanwezig, wiens beleid tegenwoordig niet wordt doorgezet. De huidige wethouder Ruimtelijke Ordening van Rotterdam tracht juist te voorkomen dat Marokkanen de skyline van Rotterdam met hun Essalaam moskee ingrijpend veranderen.

De Haagse oud-wethouder en huidig Tweede-Kamerlid Adri Duivesteijn was de stimulator van de projecten Punt Komma, waaronder het eerste en door Alvaro Siza ontworpen woningbouwproject in Nederland met een aangepaste plattegrond en de Bazar, een overdekt winkelcentrum in de Haagse Schilderswijk, waar etnische ondernemers bijeen worden gebracht. Herman Meijer was als wethouder van 1994 tot 2002 onder andere verantwoordelijk voor minderheden en het moskeebeleid in Rotterdam. In die functie heeft hij zich ingezet voor de bouw van de Mevlana moskee, een kleurrijke moskee gelegen op het traject tussen Den Haag en Rotterdam. Ook de plannen voor de Essalaam moskee zijn in zijn tijd gesmeed. Het stadsbestuur richtte zich destijds op het vervangen van bestaande moskeeën, die vaak in kleine ruimten huisden, door grotere gebouwen die voor dat doel gebouwd waren en die zichtbaar zouden zijn in het stedelijk landschap. De 'landmarks' moesten ook een duidelijk gezicht geven aan de veranderde bevolkingssamenstelling van de stad.

Met dit laatste is Marco Pastors het met zijn voorganger volstrekt oneens. Pastors, die nu wethouder Ruimtelijke Ordening is en geconfronteerd werd met vergevorderde plannen voor de Essalaam moskee, neemt aanstoot aan de vorm van deze moskee, die volgens hem niet past in de huidige tijd waarin een felle discussie woedt over de islam in Nederland. Pastors stelt dat voor een dergelijke expressie van moslims in de openbare ruimte van Rotterdam geen plek is. Moslims moeten zich volgens hem meer aanpassen aan de Nederlandse cultuur en omgeving. De door de architecten Ekocu en Hammiche ontworpen Poldermoskee kan op meer sympathie van hem rekenen. Dit heeft niet in de laatste plaats te maken met het feit dat in dit ontwerp iedere verwijzing naar archetypische moskeemodellen is vermeden en de moskee zelfs is uitgerust met Hollandse artefacten zoals windmolens. Het ontwerp van architect Wilfried van Winden voor de

Essalaam moskee sluit vooral aan bij de smaak van zijn opdrachtgevers. Hij stelt zich dienstbaar op ten aanzien van hun esthetische wensen en wilde vooral een moskee maken die zij mooi vonden en die hun identiteit in het stedelijke landschap zou vormgeven. In een heel ander politiek klimaat wordt het door Meijer en het toenmalige college gehuldigde standpunt, dat de veranderende bevolkingssamenstelling zichtbaar dient te worden in de architectuur, werkelijkheid.

Vakantiegevoel of emancipatie

Er is in de woning- en stedenbouw op dit moment sprake van twee tegen elkaar in werkende krachten. Waar het ene moment de ruimte voor eigen identiteit domineert, zegeviert op andere momenten juist aanpassing en homogeniteit. Het stedelijke landschap wordt aan de ene kant steeds vaker opzettelijk gekoppeld aan identiteiten, maar tegen de expressie van etnische of religieuze groepen, zoals in de vorm van markante moskeeën, is veel verzet. Multiculturaliteit lijkt alleen te worden geaccepteerd zolang het gegoten is in een oriëntalistische verpakking als 'fun' en 'leisure' voor de vermogende middenklasse. Zij kunnen in hun eigen achtertuin het vakantiegevoel beleven. Maar voor emanciperende etnische en religieuze groepen, die een expressieve plek in het stedelijk landschap opeisen, is weinig sympathie. Een mediterraan bouwsel mag, maar niet als deze dienst doet als expressie van de identiteit van allochtonen. Dan geldt het adagium van de integratie.

Hilje van der Horst werkt als oio bij het Meertensinstituut in Amsterdam. André Ouweland werkt als senioronderzoeker bij het Onderzoeksinstituut OTB van de Technische Universiteit in Delft. Gezamenlijk met Anne Haars voerden zij in 2001/2002 bij het Onderzoeksinstituut OTB een inventariserend onderzoek uit naar multicultureel bouwen.

Literatuurselectie

- Baumann, G. (1999) *The multicultural riddle. Rethinking national, ethnic and religious identities.* New York en Londen: Routledge.
- Dibbits, H. (in review) *Migratie en materiele cultuur: interieurs van migranten en hun nakomelingen.*
- Fortuin, K. & A. Ouweland (2003) *Leidraad sociale wijkvisie. Deel 1: project sociaal fysieke wijkaanpak.* Den Haag: Ministerie VROM en Ministerie VWS.
- Hagen, G.-J. (2001) 'Motivational profiling' in de woningmarkt: de woonconsument als mens. In: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting* 7, 3, pp. 6-11.
- Horst, H. van der, Haars, A. & A. Ouweland (2002) *Multicultureel bouwen: de weerslag van culturele diversiteit op de gebouwde omgeving.* In: *VROM-Raad, Smaken verschillen: multicultureel bouwen en wonen.* Den Haag: VROM-Raad.
- Horst, H. van der (2003) *Multicultural theming: pacifying, essentialising and revanchist effects.* In: Ingram, S. & M. Reisenleiter (red.) *Placing history. Themed environments, urban consumption and the public entertainment sphere.* Wenen: Turia+Kant.
- Horst, H. van der (2005) *The material and meaning in a plural society: material things and the social positioning of Turkish migrants and their descendants in the Netherlands.* Nineteenth months paper. Amsterdam: ASSR.
- Kullberg, J. (1991) *De Punt komma in de Haagse Schilderswijk.* Gebruik en waardering van flexibele woningplaatgronden door verschillende culturele groepen. Rotterdam: SEV.
- Ouweland, A. (2001) *Een wijk is geen auto.* In: *Tijdschrift voor de volkshuisvesting* 7, 8, pp. 10-15.
- VROM-Raad (1999) *Stad en wijk. Verschillen maken kwaliteit, visie op de stad.* Den Haag: VROM-Raad.